

POLITIKAI ESZMÉK A XVIII-XIX. SZÁZAD FORDULÓJÁN

1776. Amerikai Függetlenségi Nyilatkozat. Az első munkás szakszervezet létrejötte Angliában. Ugyanebben az évben Adam Smith kiadja *A nemzetek gazdagságát*, amelyben megjegyzi, hogy az amerikai gyarmatok hamarosan a világ leggazdagabb tartományai lesznek.

Valamivel később, 1781-ben Jefferson írja *Jegyzetek Virginiáról* című tanulmányában, hogy az amerikai civilizáció különbözik az európai civilizációtól. Európában „a földeket már megművelték, de a földművelőnek nincs joga hozzá”. Amerikában „hatalmas területeink vannak, amelyek a földművelő munkáját várják.”¹

Benjamin Franklin „a kor hőse”, ahogy Édes Gergely nevezte, írja önéletrajzában: „Az idegeneket szívesen látják itt, mert elegendő hely van mindenki számára, és ezért az őslakosok nem féltékenyek rájuk, a törvények megfelelő védelmet biztosítanak a számukra és ezért nincs szükségük a Nagy Ember pártfogására.”² Franklin és Jefferson hangsúlyozzák a különbséget Amerika és Európa között. Tíz éven belül kirobban a nagy vita Jefferson és Hamilton között. Jefferson a földművelés támogatója, Hamilton az iparé és a bankoké. Jefferson szerint „csupán a farmerek igazán becsületesek”.³

Amikor Adam Smith kiadja könyvét, amelyet a francia fiziokraták „természetes szabadságrendszerre”⁴ befolyásolt (a fiziokraták egyébként bizonyos hatást gyakoroltak II. József-re és bécsi munkatársaira is), kezdődik az ipari forradalom, amelyben többekévvé informális társaságok vesznek részt. Miközben a kontinensen és kiváltképp Franciaországban Newtont dicsőítik sőt istenítik az irodalmárok – Voltaire-től André Chénier-ig –, és azt gondolják, hogy a newtoni világegyetem megengedi a nagy racionali-

zált tervek, addig az ipari forradalom emberei Angliában – például Priestley a híres kémikus, az *Essay on the First Principles of Government* szerzője – a Royal Societytől és a newtoni egyetemektől távol dolgoznak és hoznak létre lényeges újításokat, mert a matematika tekintélye tudományos és társadalmi akadály lett. Ezek az emberek általában szimpatizálnak az amerikai eseményekkel. Helyzetük hasonló. Amikor Massachusetts állam tiltakozik az új adók ellen, mert nincs képviselője az angol parlamentben, az angol kormány azt válaszolja, hogy Manchesternek sincs.

Két megjegyzést kívánok itt tenni. Az első: az ipari forradalom az ipart a gyárban koncentrálja, és már nem az elszigetelt házban. A második: Edmond Burke (*On American taxation*) védi az amerikai ügyét, mert úgy gondolja, hogy a gyarmatok ellen elkövetett igazságtalanság fenyegeti az angol szabadságot, a Magna Charta következményét. Az angol szabadság Burke szerint történelmi folyamat, és ez lesz majd az alapvető érve a francia forradalom ellen. Price összekapcsolja az angol és a francia forradalmat, Burke szétválasztja őket.

Burke nem az egyetlen, aki a történelemre utal, miközben a szabadságról beszél. Montesquieu szerint a királyi hatalom megerősödése semmisítette meg a francia szabadságot.⁵ Madame de Stael majd megismétli: „Franciaországban a szabadság a régi és a despotizmus az új.” A magyar nemeség a kormány abszolutista törekvéseivel szemben az Aranybullára hivatkozik, de érveket talál néha Montesquieu-nél, sőt Rousseau-nál is. Jefferson is beszél az angolszások régi szabadságáról. Az ipari forradalom embereinek amerikai kapcsolataik voltak, és rokonszenveztek a francia forradalommal. Priestley 1791-ben Amerikába menekült, miután egy kormány szervezte francia-ellenes tüntetés során feldúlták a házát.

Az emberi jogok Amerikából érkeztek Franciaországba, mondja Jefferson dr. Price-nak, aki ellen majd Burke írja a *Töprengések a francia forradalomról* című könyvét, akinek pedig Thomas Paine

5 Montesquieu, *Oeuvres Complètes* 1., texte présenté et annoté par Roger Callois, Paris, 1949, p. 1099.

1 Idézi Gilbert Chinard, Thomas Jefferson, *Apotre de l'Américanisme*, New York, 1939. op. cit., 86.

2 Benjamin Franklin, *Information to Those Who Would Remove to America*, In: *Great American Essays*, ed. and int. by Norman Cousins, New York, 1967. p. 24-25.

3 Richard Hofstadter, *The American Political Tradition*, London, 1962. p. 32.

4 Adam Smith, *Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nation*, 1776. vol., 11.

válaszol az *Emberi Jogok* című írásával 1791-1792-ben. Az Angliából érkező Paine az amerikai forradalom egyik vezető személyisége. A „*Common Sense*” szerzője jogi és gazdasági érvekkel sürgeti az Angliától való elszakadást. Az angol alkotmány szigorú kritikusa. A társadalom mindenhol pozitív, a kormány mindenhol negatív. A társadalom véd minket, a kormány büntet.

Jefferson egyik fontos szövegéből idézek, aki a forradalom idején Párizsban volt amerikai nagykövet (érdemes megjegyezni, hogy francia barátait mérsékelni igyekezett, még a sajtószabadság követése esetében is): „Noha ennek (Franciaországnak – F. L.) és más országnak híres írói felvázolták a kormányzás helyes alapelveit, mégis úgy tűnik, hogy az Amerikai Háború ébresztette fel először ennek a nemzetnek a gondolkodó részét, amely a despotizmus álmába süllyedt. Azok a tiszték, akik Amerikában voltak (a Függetlenségi Háború idején – F. L.), többnyire fiatal emberek voltak, és ezért kevésbé voltak megbéklyózva a szokásoktól és előítéletektől, és inkább hajlottak arra, hogy a józan ész és az emberi jogok követelményeiért kiálljanak”⁶

Tudomásom szerint Jefferson az első, aki hangsúlyozza a fiatalság szerepét a történelem formálásában. Fiatalember volt 1776-ban, tehát személyes tapasztalatát fejezte ki. „Született arisztokratának” tartotta magát.

Henri Sée írja: „A XVIII. század politikai eszméi nagyrészt a létező intézmények elleni erőteljes reakcióból születtek. Az abszolutista rendszer még teljességében megmaradt egy olyan korszakban, amelyben a pénzügyek növekvő rendezetlensége, a miniszteri tekintély visszaélései, a társadalmi privilégiumok növekvő súlya az alapvető reformok szükségességét evidenciaként mutatták.”⁷ Sée kitérő könyveit az első világháború után írta. A második világháború után Talmon a hangsúlyt némiképp máshová helyezi. „A XVIII. századi gondolkozást, amely előkészítette a talajt a Francia Forradalom számára, három szinten kéne vizsgálni: 1. az ancien regime visszaéléseinek és abszurdításának kritikája, 2. pozitív eszmék egy racionálisabb és szabadabb kormányzati rendszerről, 3. a természetjog eszméihez kapcsolódó messianista várakozások.”⁸

A XVII-XVIII. század politikai elméletírói – Vico, Montesquieu és Voltaire kivételével –, a társadalmi

szerződés teoretikusai. Ez az ezerarcú elmélet elveti a királyok isteni jogát valló elméletet. Az európai filozófusok számára a társadalmi szerződés elmélet, álom, absztrakció, eszme. Az amerikai számára valóság, átélt történelem. A Mayflower utasai a hajó fedélzetén szerződést kötnek, hogy politikai és civil szövetséget alkotnak. 1636-ban Roger Williams megalapítja Providence városát. A telepesek kötelezettséget vállalnak, hogy civil ügyekben engedelmeskednek az önmaguk hozta törvényeknek. A vallás nem tartozik a törvényhozói jogok körébe.

Tehát, amíg az európai kontinensen írók és jogászok álmodoznak olykor a szólásszabadságról és a vallásszabadságról, az amerikai gyarmatosoknak megvannak ezek a szabadságaik, ezek az „alapvető jogok”, mint Jefferson mondja.

Adam Smith – barátját, Hume-ot követve – a politikai gazdaság tudományába a hagyományos logikai és a priori rendszerekkel szemben bevezette a történelmet. Smith a merkantilisták és a fiziokraták ellenében azt állítja, hogy a gazdaság nem állandó és nem a természet ajándéka, hanem az emberi munka terméke. Smithnek ez az eszméje a romantikusok értéktéremtésének egyik távoli és rejtett forrása lesz. Mint Isaiah Berlin írja, a romantikusok állítása, mely szerint a nagy kérdésekre adandó válaszokat nem annyira felfedezni, hanem megteremteni kell, ellentétes a filozófia hagyományos felfogásával.

Egy évszázaddal Adam Smith előtt Locke, aki meghatározza a XVIII. századi politikai gondolkodást, kifejti, hogy a munka teremti meg a tulajdont, és hogy a *commonwealth* egyetlen célja a tulajdon védelme. Locke koncepcióját, mely szerint az embereket nem szabad megadóztatni beleegyezésük nélkül, az angol parlament ellen fordították. A francia fiziokraták e tekintetben Locke-ot követték. „A személyes tulajdon minden más jog alapja” – állítja Mercier de la Riviere.⁹

Ez a nézet, melyet szüntelenül ismételnék és variálnak a XVIII. század folyamán, egyszerre régi és új. Jean Bodin – a modern politikai gondolkodás egyik megteremtője – állítja, hogy az állam feladata a tulajdon védelme. Megrója Arisztotelészt, mert csak kétértelműen védte a magántulajdont Platónnal szemben. XIV. Lajos uralma idején csupán Jolly védte a magántulajdont.

A régenst bíráló Voltaire szavait alig idézik: „A valaha is csak kibocsátott legigazságtalanabb rendelet az, amelyik megtiltotta egy királyság lakóinak, hogy ötszáz franknál több készpénzük le-

6 The living Thoughts of Thomas Jeffreson, presented by John Dewey. New York, 1963. p. 185.

7 Henri Sée. L'Évolution de la pensée politique en France au XVIII. Siècle, Paris, 1925. pp. 33-34.

8 Talmon, The Origins of Totalitarian Democracy, New York, 1960. p.

9 H. G. Schenk, The Mind of the European Romantics, bevezető tanulmányt írta Isaiah Berlin, London, 1966. p. XV.

gyen, a legcsekélyebb ellenállást sem váltotta ki.”¹⁰ Voltaire és Montesquieu – mindketten történetírók – Platón államelméletét fenyegetésnek tekintették. „Gúnyolódnak Platón államán, de Spárta létezett, és még szigorúbb volt, Kréta úgyszintén” (Voltaire). Látnunk kell, hogy a magántulajdon feltétlen védelme modern ügy. Ugyanakkor a magántulajdonnak a XVIII. században komoly ellenfelei is voltak. Még egy d’Argenson is bámulta a paraguay-i jezsuita kormányzatot, és dicsérte Morelly *Code de la Nature-jét*. A XVIII. századi kommunisztikus elméletek a földművelésen alapultak. Egyébként a magántulajdon védelme és a tolerancia eszméje párhuzamosak voltak, mert a vallási zavargások fenyegették a magántulajdont. Locke szerint a kormány nem szólhat bele a vallás ügyeibe.

Bodin kíméletlenül elutasítja a kevert államforma régi elméletét, és kifejti, hogy az egyetlen „szuverén” a francia király. Bodin teremt meg a kontinentális politikai gondolkodás uralkodó tradícióját: abszolút monarchia és anarchia között nincs harmadik lehetőség. A nagy kivétel Montesquieu lesz, aki a „nemesi tézist” modernizálja. A kontinensen mindenhol megtalálhatók a királyi tézis és a nemesi tézis helyi variációi, ahol a kormányzati reform problémája felvetődik.

Machiavellitől és Bodintól kezdve az uralkodót mint művészt szemlélik. Minden tőle függ, tehetségétől, erejétől. A XVIII. század folyamán a kontinens publicistái erős, felvilágosult és mindenható uralkodóról álmodnak. Modelljük váltakozva: XIV. Lajos, Nagy Péter, Nagy Frigyes. Egy jó uralkodó mindent megtehet, még a magyar irodalmat is megteremtheti – gondolja egy pillanatra Batsányi. II. József halála után a magyar protestánsok Nagy Frigyeset a hit védelmezőjének tekintik. Nagyjából ugyanabban az időben, hogy az önkéntesek Amerikából visszatérnek Franciaországba, Kant így felel a *Mi a felvilágosodás?* kérdésre: *Sapere aude* (Merjünk bátrak lenni). Kant szerint a felvilágosodás alapvető kérdése a valóság és a vita szabadsága. Nagy Frigyes erős hadseregére támaszkodva megengedi a szabad vitát.

Gyakran beszélnek a *Törvények szelleme* következtetlenségéről, rendezetlen és logikátlan szerkezetéről. Azt mondják, hogy Montesquieu félreértette Locke-ot és az angol alkotmányt. Ez kétségtelenül igaz, mégis gyakran megfélemedeznek Montesquieu eredetiségéről. Montesquieu következetes megfigyelő volt, aki az új tényeket és tapasztalatokat szigorúan tudatosította – saját előítéletei és neveltetése ellenére is. Megértette a Walpole korszak

üzenetét, ezért változtatott – írás közben – a *Törvények szelleme* koncepcióján. (Mint ahogy a *Perzsa levelek* koncepcióján is változtatott, mikor jobban megismerte a régensség jellegét.)

Ma már tudjuk, hogy az amerikai forradalom alapító atyái a Walpole korszak publicistáinak nyelvét használták. Tudjuk azt is, hogy Burke e korszak tapasztalataiból vonta le – legalábbis részben – új és meglepő konklúzióját: „a párt-különbségek... elválaszthatatlanok a szabad kormányzástól”. A Walpole korszak teremtette meg azt a hitel-rendszert, mely az ipari forradalom alapja lett. És Anglia világpolitikai súlya tovább erősödött.

A Walpole korszak hosszan tartó hiedelmeket cáfolt meg. Athén és Karthágó bukása óta a kereskedő államok velük született gyengeségéről beszéltek. A pártharcokat a gyengeség és a korrupció jelének tekintették. A kereskedelem és főként a kamat a korrupció szinonimája volt. Franciaországban majd Turgot beszél hosszasan a kamat törvényességéről.

A korszakban Angliában és a kontinensen sokat beszéltek a Walpole-rendszer korrupciójáról. Még Montesquieu is azt hitte, hogy ennek következtében Anglia összeomlik. Aztán megértette, hogy tévedett, és az okokat kutatni kezdte. Válasza a hatalom szétválasztásának sajátos formája. Szeretném hangsúlyozni, hogy a kérdés fontos, és nem a válasz. Anglia fennmaradása arra ösztönözte, hogy felülvizsgálja a hagyományos koncepciókat.

Ide néhány megjegyzés kívánkozik.

Jean Bodin energikusan elvetette a vegyes államelméletet. Többek közt felségsértésnek tartotta. Még Turgot is, a forradalom előestéjén, elvetette ezt az elméletet, noha Montesquieu modernizálta. A XVIII. században élénk viták folytak az angol kormányformáról. Vegyes forma? Alkotmányos királyság? Oligarchikus köztársaság?

Második megjegyzés: a *Törvények szelleme* befolyásolta Blackstone nagytekintélyű könyvét, a *Commentaries on the Law of England* címűt, melyet majd a fiatal Jefferson olvas figyelmesen. Burke a korát felvilágosító legnagyobb géniuszának nevezte Montesquieu-t, mert az államot többre tartotta mechanikus kényszerrel, s a törvények szellemében a múlt bölcsességét érzékeltte.

Harmadik megjegyzés: a hatalom szétválasztásának elve tagadja a királyok isteni jogának elvét. Hasonlóképpen tagadja a király mint művész fel fogást és a felvilágosult despotát. De hasonlóképpen tagadja a rousseau-i általános akaratot is (természetesen *avant la lettre*).

A szekularizáció – mondják – a felvilágosodás terméke. Locke és követői szerint a kormányzatnak

10 Mercier de la Riviera. *L’Orde nature] et essential des Bocié politiques*. Paris, 1767. p. 45.

semmi szerepe sincs a vallás dolgaiban. Montesquieu kezdetben a rómaiak vallási politikáját ajánlja XIV. Lajos vallási politikájával szemben. Ő is – mint Saint-Simon például – sajnálja a nantes-i ediktum visszavonását. Voltaire is sajnálja, de érveket keres XIV. Lajos döntése mellett: a protestánsok államot alkottak az államban. A XVIII. század folyamán a jezsuitákat vádolják azzal, hogy államot alkotnak az államban. A XIX. században ugyanezt a zsidókról mondják el. A katolikus egyház elleni egyik vádpont Franciaországban – különösen 1715. után –, hogy improduktív. A régens emberei a katolikus hatalmak dekadenciájának okait kutatják. Voltaire dicséri Nagy Pétert, mert államosította az egyházat.

A szekularizáció az élet minden területére kiterjedt, az apologetika mégis jelentős szerepet foglal el a XVIII. század irodalmában. 1670. és 1802. között 625 szerző 950 apologetikus műve jelent meg, a szerzők közül 450 volt katolikus és 175 protestáns. 1788-ban Bergier abbé kifejti a társadalom három korszakának elméletét. Az első korszak: a világ teremtése, a természetes és házi társadalom. A második korszak: Mózesnek kinyilatkoztatva Isten megteremtí a nemzeti és civil társadalmat. Harmadik korszak: Krisztus eljövételével létrejön a vallásos és egyetemes társadalom. B. Plongeron ezt így kommentálta: „A természeti törvény pusztá fikció, mert Isten a társadalom teremtője.”¹¹ Minden valószínűség szerint Bergier periodizációja Turgot periodizációjának a tagadása. Az apologetikus irodalom nagy száma magyarázza – legalábbis részben – a vallásos reneszánszt, ami a francia forradalom kísérője volt. Meg kell jegyezni, hogy Robespierre az ateizmus ellensége, és a királyok barátjának nevezett filozófusok ellensége volt.

A hit egy másik típusa is megjelenik. James Malcolmson lelkész 1793-ban a belfasti templomban nem engedi meg, hogy az angol kormány által elrendelt nemzeti ünnepet megünnepeljék. („A vallási elvekbe semmiféle emberi tekintélyt nem ismerünk el” – mondja.)¹²

A francia forradalom, a modern történelem stratégiai központja, a szakadást jelenti.¹³

Már a forradalom kezdetén felteszik a kérdést, hogy ki felelős a forradalomért. Az írásművészet a forradalom alatt dicsőségének csúcsára emelkedett.

11 Bernard Plongeron, *Échec à la secularisation des Lumieres? La religion comme lien social*. In.: *Secularisation*, szerk. M. Mat, *Problemes d'Histoire du Christianisme*. Éd. de l'Université de Bruxelles, 15/1984 p. 96-97.

12 Uo. 101.

13 Alfred Cobban, *Le sens de la revolution francaise*, traduction française de Franck Lessay. Paris, 1939. p. 342.

André Chénier nem az egyetlen, aki a forradalmat a filozófusok művének tekintette, még Napóleon is Rousseau tevékenységének tulajdonította. A forradalom kortársai és résztvevői közül kevesen osztották Barnave és Barante véleményét.

Barnave, a francia forradalom első történetírója és első korszakának fontos szereplője, a hatalom új elosztását a gazdaság új elosztásának tulajdonította. Barante, a XVIII. századi francia irodalom egyik első történésze felmenti a filozófusokat a vád alól, miszerint a forradalom okozói voltak, és azt állítja, hogy az irodalmi válság a társadalmi válságnak volt a visszatükrözése.

Jóval az események után Hegel, maga is az események tanúja, így ír: „Nagyon olcsó dolog szemrehányást tenni a franciáknak, hogy támadták a vallást és az államot. A társadalom, a nyomor, a szolgaság borzalmas tablóját kell megfesteni arról, ami akkor Franciaországban volt, hogy megértsük ezeknek az íróknak az érdemét. Ma a képmutatás, a „tartuffe-ség”, a zarnokság, a szellemi gyengeség mondhatja azt, hogy a vallást, az államot és az erkölcsöt támadták.”¹⁴ A francia forradalom fogadtatásának történetét a nemzeti kapcsolatokban, az eszmékben, az érzelmekben és az idegekben ismerjük. Az európai nagyhatalmak a kezdet kezdetén meglelégedéssel figyelték Franciaország belső bajait, azaz egy nagyhatalom meggyengülését. Kezdetben még Pitt is szimpatizált. Talán Mirabeau, 1789 embere volt az első és csaknem az egyetlen, aki megérezte a legitimizmus válságának veszélyét, Ferrero beszél majd éleslátásáról. Humboldt nyugtalanul figyelte a feudális jogok eltörlését 1789. augusztus 4-én, és fél az egalitárius eszméktől. Kevéssel később Burke megírta alapvető könyvét a francia forradalom ellen. Ki volt Burke? A franciáktól teljesen különböző angol liberalizmus képviselője, vagy a konzervatizmus megalapítója? Mindenesetre a tradíció nevében és Arisztotelészt követve támadja a szakítást (rupture) és a pusztaságra alapozott politikát. Előre látja a terrort.¹⁵ Jefferson és Young 1789-ben Franciaországban voltak. Mindkettőjüknek különböző kételyei voltak. Mindketten olykor kételkedtek a forradalmárok bölcsességében, de Jefferson mégsem volt ellensége a szakításnak.

Burke-nek sok különböző felfogású követője lesz, például Novalis, Joseph de Maistre (*Considérations sur la France*, 1797) és Bonald (*Théorie du pouvoir*

14 Hegel, *Morceaux Choisis*, traduction et introduction par H. Lefebvre et N. Guterman. Paris, 1790 p. 164.

15 Burke, *Réflexions sur la Révolution France*. Trad. franc. Paris, 1790. p. 164.

politique et religieux, 1797). Amikor e két francia kiadta könyvét, a francia forradalmat fogadó kezdeti lelkesedés már nagyrészt eltűnt. Ezt láthatjuk Worsworth, Fichte, sőt még Jefferson esetében is. De Maistre és Bonald az értelem örületével szemben dicsérik a hagyományt, mint Burke, de hagyományaik nem azonosak. Burke az angol hagyományra hivatkozik, az angol szabadságra, a parlamentális királyságra. De Maistre és Bonald viszont az abszolút monarchiát kívánják visszaállítana. De Maistre két jellegzetessége érdemel figyelmet. Szerinte a gondviselés irányítja a forradalmat, a forradalom az Isten büntetése. Ugyanakkor ő az első – vagy az egyik első – teoretikusa a *Nyugat hanyatlása* elméletnek. Egy nagy tradíció atyja lesz. Egyébként a világvég hangulata néhány költőnél is megfigyelhető. Például André Chénier-nél, amikor a *Hermes prólogját* írja. Faludi Ferenc a jezsuita rend eltörlése után, tehát jóval a forradalom előtt, a világvég hangulatát fejezi ki. Az elvesztett biztonságot általánosítja.

Nagy, gyakorta a kronológiát követő monográfiák tárgyalják a francia forradalom visszhangját.¹⁶ Wilhelm von Humboldt sem a múltban, sem a jövőben nem keresett utópiát. Az európai kontinensen csaknem mindenki az állam szerelmese volt: legyen Voltaire, Rousseau vagy Hegel. Humboldt könyvének már a címe is kifejező: *Tanulmány az állam tevékenységének hatáiról*. Nagy Frigyes porosz államának tanúja, II. József tevékenységének ismerője, közlelő figyelme a francia forradalmat. A politikai formák iránt mélyesen közömbös. Könyve mottójául Mirabeau szavait választja: „A nehézség nem a szükséges törvények kihirdetésében van [...], hanem hogy őrizkedjünk a kormányzás örületétől, a modom kormányok legsúlyosabb betegségétől.” Humboldt megkülönbözteti a negatív jót és a pozitív jót, és a kormánynak szinte semminemű kezdeményezést nem adna.

Szerinte „az állami gondoskodás az állampolgárok javáért rossz, mert uniformizál, mert csökkenti az erőt, és mert magát az állami adminisztrációt is nehezzé teszi.”¹⁷ A polgárok spontán és közös tevékenységét pártfogolja. Humboldt azt állítja, hogy nem létezik semmiféle felső és sérthetetlen hatalom, amely pontosan meghatározhatná

az állam eszméjét. Biztonság nélkül nincs szabadság, és az állam célja a biztonság megvédése mind a külső ellenség, mind a belső zavarok ellen. És pontosan ebben a pillanatban érezhető Humboldt éleslátása: „Feltétlenül meg kell szabni azokat a határokat, amelyeket az állam ezen a ponton nem léphet át.”¹⁸ A biztonság védelme ugyanis mindig ürügy volt a terrorra, a totalitarizmusra. Évtizedek telnek el, és Humboldt a porosz állam egyik vezető funkcionáriusa lesz. Konceptiójának lényege mégsem változott. A sajtószabadságról szóló esszéje bizonyítja ezt. Az állami beavatkozást a minimumra akarja csökkenteni. Ha egy újság igazságtalanul támadja a kormányt, hozzunk létre mellette egy másik újságot, amelyik vitatkozik vele.

„A francia forradalom, amely hadat üzent a királyoknak, 1815-ben a Monarchia szédületes diadalával végződött. A dinasztikiak, amelyek túléltek Napóleon bukását, számukban ugyan megfogyatkoztak, de mennyivel hatalmasabbak voltak, mint 1789-ben. A forradalom lerombolta a kis konkurens szuverenitásokat, az egyház, az arisztokrácia, a vidékek, a városok, a korporációk, a társadalmi osztályok, a politikai és adminisztratív testületek csaknem összes privilégiumát és jogát, amelyek a XVII. és XVIII. században mindenütt korlátozták a királyi és császári hatalmat.”¹⁹ Ferrerót idéztem, aki arra is figyelmeztet, hogy a forradalom proklamálta ugyan az ellenzékhez való jogot, de azt nem tudta alkalmazni. Az alkalmazás dicsősége XVIII. Lajosra maradt.

A fiatal Turgot kidolgozza a fejlődélméletet. Tanítványa és követője Condorcet – Voltaire életírója és Benjamin Franklin méltatója – a jakobinusok börtönében fejezi be az emberi szellem fejlődéséről szóló könyvét.

1815-ben Jefferson egyik levelében azt írja, hogy a „szégyenletes lengyel példa” óta, azaz Lengyelország felosztása óta amelyet Voltaire az emberi haladás történetében tett nagy lépésként értékelt, új barbárság van visszatérőben. Példái: Koppenhága ostroma, Bonaparte rémtettei és a Szent Szövetség.²⁰

(Francia nyelvű előadás az Univerzitat Essen nemzetközi konferenciáján 1992 decemberében, első megjelenése a szerző „Csak a máé a rettenet...” c. 1999-es tanulmánykötetében – Kráter Műhely Egyesület, Budapest.)

16 Cf. Jacques Droz. *L'Allemagne et la Révolution française*, Paris, 1949. Eckhardt Sándor: *A francia forradalom eszméi Magyarországon*. Budapest, é.n. A. Cobban, *The Debate on French Révolution, 1789-1800.*, London, 1950., Burke, Paine, Godwin and *The Revolution Controversy*, ed. by Marilyn Butler, Cambridge, 1984.

17 Guillaume de Humboldt, *Essai sur les Limites de l'Action de l'Etat*, Paris, 1867. p. 22

18 Humboldt id. mű. p. 74.

19 G. Ferrero, *Discours aux sourds*, Paris, 1924. p. 12-13.

20 *The Living Thought of Thomas Jefferson*, id. ma. p. 184-185.